

הומניזם ישראלי

מציונות רוחנית לזהות ישראלית

ראובן גרבר

**Israeli Humanism:
From Spiritual Zionism to Israeli Identity**
Reuven Gerber, Ph.D

כתיבה:

ד"ר ראובן גרבר

הוצאת הספרים של מכון מופ"ת:

עורכת ראשית: ד"ר יהודית שטיימן

עורכות תוכן ולשון: יהודית ידלין, רחל רוקח

עורכת תוכן ולשון של הגרסה הראשונה: לאה רוזנצווייג-כהן

עורכת גרפית: מאיה זמר-סמבול

עיצוב עטיפה: הראל שיניאק

הצילום בעמודים 19 ו-185: קלוגר זולטן לע"מ

מסת"ב: 8-020-020-530-965-978

© כל הזכויות שמורות למכון מופ"ת, תשע"א (2011).

© כל הזכויות לטקסטים שמורות לאקו"ם, למחברים ולהוצאות הספרים.

עשינו כמיטב יכולתנו לאתר את בעלי הזכויות של כל חומר ששולב בספר ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל השמטה או טעות. אם יובאו אלה לידיעתנו, נפעל לתקן במהדורות הבאות.

טל' 03-6901406 <http://www.mofet.macam.ac.il>

הדפסה: תירוש הוצאה לאור

מדינת ישראל...

תהא מושתתת על יסודות החירות, הצדק והשלום
לאור חזונם של נביאי ישראל.

(הכרזת העצמאות, פסקה יג)

עתיד טוב יותר לאנושות אינו טמון לא במשטר חברתי זה או אחר,
אלא באדם טוב יותר.
...הרע מהלך בראש חוצות ואילו את הטוב עלינו לחשוף.
הרע מתפרסם מעצמו, מכריח אותנו לתגובה מידית.
הטוב נחבא אל הכלים, אינו מעורר תשומת לב.
פרסום הטוב מונע השתלטות הרע.

(יאנוש קורצ'אק)

האהבה היא הדרך היחידה לתפוס את הזולת בפנים-פנימיותו.
שום אדם לא ירד לעומק מהותו של אדם אחר,
אלא אם כן הוא אוהב אותו.
מעשה-האהבה הרוחני מניח לו לראות את הקווים והתגים המהותיים
שבאדם האהוב. יִתְּרָה מזו: רואה הוא את הסגולות הגנוזות בו,
שעדיין לא הגיעו לידי הגשמה אך מן הראוי שיתגשמו.
ולא עוד, אלא שבאהבתו זו מאפשר האדם האוהב לאדם האהוב
להביא סגולות גנוזות אלה לידי הגשמה.

(ויקטור פרנקל)

תוכן העניינים

9	מבוא כללי: "להיות אדם" בדרך ל"עם-אדם"
9	א. מגמת הספר – להציע דרך ערכית-רוחנית אקטואלית
11	ב. מדוע נדרשת "דרך ישראלית"?
14	ג. מהות הספר ומבנהו

פרק א: רקע עיוני-היסטורי

על התהוותה של זהות ישראלית-ערכית

	ועל דמותו הראויה של בוגר החינוך הממלכתי
21	מבוא
21	א. רקע היסטורי – מההשכלה ועד הציונות
22	ב. על הבעייתיות של הנחלת המסורת היהודית בחינוך הציוני
28	ג. המאבק על דמותה הרוחנית של מדינת ישראל
30	ד. על דמותו הראויה של בוגר החינוך הממלכתי
31	ה. חינויותו של הזרם הציוני-רוחני לזהות הישראלית
34	ו. "מדרג האנושיות" – זהות ישראלית יהודית-ציונית-דמוקרטית
37	

פרק ב: משנתו של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי

התביעה ל"שינוי ערכין" – על אידאת החירות

41	מבוא
41	א. השפעת הגותו של מיכה יוסף בן-גוריון על אנשי העליות השנייה והשלישית
42	ב. מיכה יוסף ברדיצ'בסקי: הפרק הראשון בחייו
44	ג. המעבר ל"השכלה" בגרמניה
49	ד. התגלותו כמספר, כפובליציסט וכמהפכן ספרותי-רוחני
55	ה. "חזיונות עם" מתוך הספר "על אם הדרך" – מובאות והסברים
59	ו. על אידאות החירות בפנימיות היחיד ובמרחב הלאומי
73	

פרק ג: משנתו של אחד העם

- 79 **היהדות כלאום מוסרי – על אידאת הצדק**
- 79 מבוא
- 79 א. אחד העם: תולדות חייו וחזונו על ציונות רוחנית
- 84 ב. מאמרו של אחד העם: משה
- 97 ג. "המוסר הלאומי" כשאלת יסוד בשיטת אחד העם
- 103 ד. היהדות כתרבות של רדיפת צדק בשיטתו של אחד העם

פרק ד: הגותו של מרטין בובר

- 113 **"החיים הם פגישה" – על אידאת האחוה**
- 113 מבוא
- 114 א. מרדכי מרטין בובר: תולדות חייו
- 115 ב. על הגותו המוקדמת של מרטין בובר
- 118 ג. על "הדתיות הקיומית" (דתיות אקזיסטנציאלית)
- 123 ד. "הפיכת הלב" אצל בובר
- 124 ה. תורת הדיאלוג של בובר: "אני-אתה"
- 126 ו. פרקים מתוך "בסוד שיח" ודברי פרשנות
- 135 ז. אפיונו של מרטין בובר כהוגה דעות יהודי מודרני

פרק ה: הגותו של אהרן דוד גורדון

- 145 **"האדם והטבע" – אהבה מתוך חוויית האחדות שבטבע**
- 147 מבוא
- 147 א. א"ד גורדון (הדוא"ג): תולדות חייו וקטעים מדבריו
- 159 ב. דמות האדם במשנת גורדון – דרך החוויה לאחדות הטבע
- 176 ג. שני פרקים ראשונים מתוך "האדם והטבע"
- 180 ד. על אידאת האהבה והאחדות לאור הגותו של הדוא"ג

פרק ו: השקפת "מדרג האנושיות"

- 187 **זהות ישראלית רוחנית (יהודית-ציונית-דמוקרטית)**
- 187 מבוא: ייחודה של מדינת ישראל - שילוב של יהדות ודמוקרטיה
- א. המהפכה הרוחנית שביצירת הומניזם יהודי: התרת הסתירה שבין
189 יהדות לדמוקרטיה
- ב. שורש ההשקפה האחדותית – בסתירות שבנפש האדם
193
- ג. התמונה החיובית: המשפחה כהשראה ל"מדרג האנושיות"
198
- ד. התמונה השלילית: מדרגות ציר הרשע אל השואה
199
- ה. בין הוויה של סבל להוויה של "ערך": הפשיזם מול הדמוקרטיה
201
- ו. הרציונל של "מדרג האנושיות"
202
- ז. עֶרְמַת האגואיזם: הפן הנפסד בהקצנת "ערכים"
205
- ח. סיכום: שיר המעלות ב"מדרג האנושיות" והחינוך לאורו
210

211 ביבליוגרפיה

מבוא כללי

"להיות אדם" בדרך ל"עם-אדם"

המניע האמיתי לרכישת השְׁפָּלָה
הנו החיפוש אחר חיים נעלים.

(אלן בלום, *דלדולה של הרוח באמריקה*, 1989)

א. מגמת הספר – להציע דרך ערכית-רוחנית אקטואלית

במדינת ישראל מתנהל שיח ציבורי נרחב בשאלה כיצד להתמודד עם המתח הרעיוני-קיומי שבין דמוקרטיה למסורת. בה בעת נקרעת החברה הישראלית בין שני תהליכים גלובליים: החוגים הליברליים חווים את שבר המודרניות ועוברים לחילוניות פוסט-מודרנית, המאופיינת בריבוי נרטיבים וב"מוסריות יחסית", ואילו הציבור הדתי נוטה לפונדמנטליזם (כהן וזיסר, 2003). בין שני קטבים אלה נמצא רובו של הציבור הישראלי, חסר השקפת עולם ברורה ומחפש את זהותו המתהווה.

ספר זה מתאר חזון מחודש של התחנכות אישית ולאומית על בסיס "הציונות הרוחנית". החזון מורכב מסולם של ערכים ציוניים עיקריים, אשר הנם חיוניים לבני אנוש, וככאלה הם משותפים למסורת היהודית ולתרבות הדמוקרטית. שילוב ערכי זה תואם את הגדרתה של מדינת ישראל כמדינה יהודית, ציונית ודמוקרטית, ומציב לחברה הישראלית חזון החותר אלי פסגה רוחנית לאומית. חזון זה מתואר במקרא כהתהוות של "עם סגולה" אשר ישמש דוגמה מוסרית ליתר העמים. א"ד גורדון הגדיר חזון אוניברסלי זה בשם ממוקד יותר - "עם-אדם". משמע, לא רק אישים מגיעים לדרגת "אדם", אלא עם שלם מתקדם ועולה ב"מדרגות האדם" כדי להיות ל"עם-אדם". מה משמעות המונח "מדרגות האדם"?

ספרות יהודית עשירה ומגוונת דנה בנושא התפתחות האישיות (במקביל לספרות רוחנית ממקורות אחרים). ראשיתה במקרא, המשכה בחז"ל (בייחוד ב"פרקי אבות"), אחריהם מרבית הפילוסופים (החל ברב סעדיה גאון, הרמב"ם והרמח"ל, וכלה ברי"ד סולובייצ'יק ובעמנואל לווינס), ובמקביל – מורי תורת הסוד: מקובלים, חסידים ומיסטיקנים מודרנים כמו הראי"ה קוק והרב יהודה

אשלג. הוגי הציונות הרוחנית הוסיפו לשלשלת מפוארת זו חוליות הגות אשר שילבו מסורת ואידיאלים מודרניים יחדיו.

הספרות הרוחנית התוותה מגוון דרכים להתחנכות, קרי לפעולת החינוך של אדם את עצמו. חלק מתהליך כללי זה הוא השכלה והכשרה, המרחיבות את ידע העולם של האדם ומפתחות את כישוריו המקצועיים. אולם בתהליך ההתחנכות-השתלמות ובחיפוש אחר משמעות חייו, האדם חותר לפתח גם את אישיותו המוסרית-רוחנית. סיוע לתהליך ההתפתחות אפשר למצוא בכל הגות דגולה המכוונת לטיפוחו, לעידונו ולהעצמתו של הממד הרוחני שבהתחנכות האדם. לדוגמה, הרמב"ם, שהדגיש את ממד הצמיחה האנושית, הבחין בין העובדה הביולוגית של היותנו בני אדם ובין האתגר החינוכי – "להיות אדם". בז'רגון היהודי-יידישאי מגולמת מגמה זאת באמירה "להיות מענטש", ובעברית – "להיות אנושי". באשר להגדרת המושג אנושיות – מהי המשמעות של "להיות אדם" – נחלקות הדעות בין ההוגים השונים ומתעוררות שאלות משנה: באילו תחומי אישיות טבועה סגולה זו? בגילומם של אילו ערכים מוסריים או אחרים מתממש הפוטנציאל האנושי? האם הצמיחה מתרחשת באדם הפרטי באופן אוטונומי או שמימוש טבעו הרוחני קשור בחברה הסובבת אותו? האם קיימת התפתחות היסטורית-רעיונית בהבנת אותה סגולה רוחנית שאליה אנו שואפים מטבענו? האם קיימת רק דרך אחת לממש שאיפה זו או שיש כמה "מודלים" רוחניים? המקורות המסורתיים מציבים דיוקנים של דמות כזאת, כגון "התלמיד החכם", "הרב", "המקובל" ו"הרבי החסידי". גם תרבות המערב המודרנית הציבה את דיוקנותיה בדמויות של "המנהיג הלאומי", "המשכיל", "המדען", "הוגה הדעות" ועוד. הציונות הרוחנית, אשר שורשיה בבית המדרש וצמרתה בהשכלה המודרנית, התמודדה עם פיצול זה בניסיון לשלב בין מודל דתי למודל "מערבי" של "האדם השלם".

בדרך התפתחותה של השאיפה המסורתית לעלות ב"מדרגות האדם" – מההגות והספרות של ההשכלה היהודית (מאז מנדלסון ואילך) אלי המהפכה הלאומית – התחולל מפגש קונפליקטואלי ומפרה בין המסורת לבין העולם המודרני-חילוני. מובן שגם על משמעות המושג "יהודי-מודרני" חלוקות הדעות. ההוגים בזרם הציוני-רוחני הציגו מבחר של תשובות ומשמעויות, הן לשאלה כיצד לממש אורח חיים יהודי מודרני והן לשאלת אופייה העתידי הראוי של מדינת הלאום. למעשה, ההחלטה של האומות המאוחדות מכ"ט בנובמבר 1947 על הקמת מדינה יהודית ודמוקרטית, היא הביטוי להכרה של אומות העולם

בצדקתה של הציונות. ואכן, המכנה המשותף של כל ההוגים היה התובנה השורשית כי ערכי היהדות וערכי המודרנה עולים בקנה אחד וכי שילובם הרעיוני של אלה יסייע לפתח בני אדם וחברה טובים יותר. תובנה יסודית זו היא הליבה של מגילת העצמאות ומשמשת תשתית לספר זה.

בשפה העברית יש למושג "אנושי" שתי משמעויות סותרות. מחד-גיסא, ברמה המילונית נשמר המובן הקלסי, דהיינו מתחשב, הומני, נדיב, רחמן, והיפוכו הוא אכזריות וברבריות (אבניאון, 2000). מאידך-גיסא, במילה אנושי נכללים בשימוש היום-יומי גם "חוליי הרוח" הנפוצים במין האנושי – שחיתות, אכזריות, רודנות ותוקפנות רצחנית. המודל הרוחני בספר זה מציב את אלה מול אלה – הערכים האנושיים הם התיקון לחוליי הרוח של בני האנוש. "מדג האנושיות" מתחיל ברוע האנושי ומטפס ועולה עד ל"אנושיות" כשיאה של ההתנהגות האנושית.

ייחודו של הספר בהיותו פרדיגמה להשקפה רוחנית ישראלית. זו מציבה על גבי התשתית ההגותית של הציונות הרוחנית מבנה מדורג של ערכי-על יהודיים-דמוקרטיים, אשר ההליכה לאורם מסייעת להתפתחותו הרוחנית של האדם הישראלי.

ב. מדוע נדרשת "דרך ישראלית"?

החזון הציוני-מוסרי של הציונות הרוחנית נסב על דמותו של "היהודי החדש" ועל החברה במדינת ישראל, שיהיו בבחינת "אור לגויים", כלשונו של דוד בן-גוריון. לצערנו, ברור לכול שהחזון הציוני-מוסרי התגשם רק בחלקו, ורבים יסתפקו כיום בחזון של "להיות אור לעצמנו". הסיבות להידרדרות במוסר הלאומי הן רבות, ולטעמי הסיבה העיקרית מבוטאת באמירה המקראית "באין חזון יפרע עם" (משלי כט, 18).

אופייה הרוחני של מדינת ישראל, מייסודה ועד מלחמת ששת הימים, הושפע רבות מהוגי הציונות הרוחנית.¹ ייחודה המרתק של המדינה הוא בשילוב הסוער, ולכאורה סותר, שבין התרבות המערבית – שהובאה לכאן על ידי מייסדי המדינה, כגון הרצל, נורדאו ואנשי העליות מאירופה – ובין

1 על מכלול ההוגים בזרם הציוני-רוחני ועל המוסר הנבואי, ראו שביד, תשנ"ט. ספרו זה היווה תשתית לספרי, אולם התמקדתי רק בחלק מההוגים, אלה המבטאים את האידיאות המרכזיות של הזרם הציוני-רוחני.

מגוון הזהויות הגלותיות שהובאו לכאן ממערב וממזרח על ידי החילונים, על ידי המסורתניים ועל ידי האורתודוקסים. למעשה, מערך אמונותיהם של רוב היהודים במדינת ישראל משלב את ערכי היהדות והדמוקרטיה כאחד. הזרם המרכזי בחברה הישראלית מצדד הן בשמירה מסוימת על ערכים מסורתניים והן בערכים דמוקרטיים כגון חירות הפרט ושוויון האדם.

עם זאת ניכרת מבוכה גדולה בשאלה כיצד אפשר להיות (מבחינה ערכית) גם יהודי וגם דמוקרטי. כפי שיובהר בהמשך, מזווית הראייה האורתודוקסית, הרואה בהלכה התגלות של דברי אלוהים למשה בסיני, אכן קיימת בעיה בשילוב של ההלכה עם ערכי הדמוקרטיה היחסיים. אולם הזרם הצינוני המרכזי, הרואה ביהדות תרבות לאומית, יצירה אנושית-רוחנית, רואה עצמו כזרם יהודי-דמוקרטי. להלן כמה דוגמאות בולטות: הרצל, חוזה המדינה, שילב בכתביו זיקה אל המקורות, שספג כנראה בחינוכו הגאולוגי (סוג של זרם רפורמי, בהונגריה).² אחד העם, יריבו, דגל בערכי הצדק והשוויון וגרס כי הם העיקר במסורת. ברל כצנלסון, שהקים את ההסתדרות, דגל בבחירה של ערכים מתוך המסורת, בניגוד לאלה שציידו בהתנכרות לה. וכן ברדיצ'בסקי, ביאליק, א"ד גורדון ותלמידיהם מיזגו בהגותם ערכים יהודיים וערכים דמוקרטיים. פשיטא, כל מי שהוא הומניסט יהודי מהווה דוגמה חיה לאפשרות העכשווית להיות יהודי-דמוקרטי.

מיזוג זה אפשרי משום שקיימים ערכים אוניברסליים של הומניזם גם במקורות היהדות, החל במינוח על בריאת האדם בצלם אלוהים, עבור למוסר הבסיסי שבעשרת הדיברות וכלה בחזון אחרית הימים. השאיפה הרוחנית האוניברסלית אינה מתגלה אלא ביישומיה הייחודיים (פרטיקולריים).

2 הרצל, בהבינו את העצמה הרוחנית הגלומה במועדי ישראל, כתב בספרו אלטנוילנד (1902): "ליל-סדר זה הוא שעת חג מתאימה לספר על יציאת היהודים החדשה. אנו קוראים הערב בהגדה העתיקה שלנו, איך הסבו החכמים לפני שנים רבות בבני-ברק וסיפרו ביציאת מצרים כל אותו לילה. אנחנו צאצאיהם של רבי אליעזר ורבי יהושע ורבי אלעזר בן עזריה ורבי עקיבא ורבי טרפון; וזהו ליל בני-ברק שלנו! ישן וחדש יתמזגו. תחילה נסיים את הסדר שלנו כמנהג אבותינו. אחר כך יתייצב לפנינו הזמן החדש בתהליך התהוותו. שוב הייתה מצרים לבית-עבדים... ושוב יש יציאת מצרים... ובארץ ישראל יאמר אדם לאדם 'אחי אתה, אחי, ברוך בואך'. גאולה אחת יש ליהודי העולם. עלינו לחזור לדרך הישנה והמנוסה, אבל בצורה חדשה. לתכלית זו יש להשתמש בכל האמצעים של ההווה, ודבר פשוט וישן זה הוא עניין יציאת מצרים".

כל המבקש דרך רוחנית אחת, אוניברסלית, למימוש השאיפה "להיות אדם", ייווכח כי יש יותר מדרך אחת. בביטוי "דרך רוחנית אחת" יש סתירה פנימית, שכן מונוליתיות כרוכה ברודנות. במציאות ההיסטורית, דרכים ייחודיות רבות מובילות אל המטרה האוניברסלית; כל דת וכל תרבות מתווה מגוון של דרכים האופייניות לה.

ההשקפה האנושית-רוחנית (הומניסטית) מאמינה שכל אדם "נברא בצלם" וזכאי למימוש הפוטנציאל האנושי-רוחני הקיים בו, במסגרת התפתחותה של החברה שבה הוא חי. לפיכך יש להבהיר את מהותה של ההשקפה ההומניסטית-ישראלית כדי לעצב אורח חיים מיטיב לפרט, לכלל וללאום. המגמה ההומניסטית-ישראלית חיונית גם לנוכח השפעתן של כמה השקפות עולם אחרות המשפיעות על סדר היום הלאומי שלנו: השקפות חילוניות, כגון נאו-ליברליזם ופוסט-מודרניזם, קומוניזם ולאומנות, והשקפות דתיות א-הומניסטיות, כגון זו של החרדים וזו של הציונות הדתית-משיחית. הזהות הישראלית-ציונית, שגשתה פלורליסטית, רואה את מגוון הזהויות הישראליות – כגון אלה שנזכרו לעיל ואלה של בני המיעוטים ושל דתות אחרות – כתורמות לשפע הרוחני, כל עוד הן מקיימות את כללי הדמוקרטיה.

מדוע אין ההשקפה ההומניסטית-לאומית של אנשי "הציונות הרוחנית" ידועה בציבור הרחב? התשובה לכך היא עניינו של החינוך האישי והממסדי, הממלא תפקיד מרכזי בספר זה. לחינוך הממוסד יש השפעה מכרעת על עיצוב הערכים האזרחיים. קל להיווכח בעצמתו של החינוך באמצעות השוואה בין האמונות והדעות של בוגרים משלושת זרמי החינוך היהודי-ישראלי - הממלכתי-כללי, הציוני-דתי והחרדי. מי שמבקש להבין את עצמו כפי שעוצב בכוח חינוכו הישראלי-כללי, חייב להעמיק אל פשר חינוכו כמכלול ערכי.

המצב שבו הציבור הרחב אינו מכיר את ההגות הציונית, אשר כוננה את עולמו הרוחני כישראלי, הוא חולשה רוחנית. אי-הידיעה של הרציונל ושל המטרות אשר עיצבו את מערכת החינוך בישראל משולה להפלגה בספינת מפרש ללא הבנה בכיווני הרוחות. שורשי האתמול הציוני, שהיטיבו למזג את ערכי המסורת עם הקדמה, הם המשמעותיים והרלוונטיים ביותר למחנכים במערכת החינוך הישראלית. עובדה מעציבה היא כי משנותיהם של הוגים אלה, שהיו נהירות לבני דורם, לא הונחלו לדורות הבאים במסגרת תכנית הלימודים במגזר החילוני הכללי. לכן, עצם השאלה לאן מועדות פניה של מערכת החינוך אינה מובנת לאנשי המערכת הזו.

נכונותה של טענה זו מתבהרת כאשר משווים את מערכת החינוך הממלכתית-כללית למערכות החינוך בזרם החרדי ובזרם הציוני-דתי, שבהן נלמדות היטב ההשקפות שעיצבו את המבנה החינוכי שלהן. דמות הבוגר הראוי בשתי מערכות אלה נהירה לאנשי החינוך שלהן ולתלמידיהן, ואילו במערכת החינוך הממלכתית-כללית לא ברור מהי דמותו הראויה של הבוגר, מהי אותה "כלליות" ואם לכלליות יש מגמה מסוימת. וכך, התביעה ללימודי ליבה בתחומי היהדות והדמוקרטיה חוזרת ועולה שוב ושוב – בדו"ח שנהר (יהדות), בדו"ח קרמניצר (דמוקרטיה), בדו"ח דברת ובדו"ח אריאב – אך הרוח הציונית, המשלבת אותם זה בזה, נעדרת מהם.

ג. מהות הספר ומבנהו

ספר זה מכוון לתת תשובה למשבר הנחלת הערכים, באספקלריה של השקפה ישראלית אקטואלית. הספר אוגד מחקר אקדמי בתורותיהם של הוגים מרכזיים בציונות הרוחנית לכדי השקפה דינמית. כל הגות ניצבת לעצמה ומדגישה אי־אֶת-על יהודית-דמוקרטית מסוימת בתוך ההשקפה הכוללת.

הפרק הראשון סוקר את התפתחות הזהות הישראלית בתולדות עם ישראל בעת החדשה, מתקופת ההשכלה ועד הקמת המדינה. התפתחות זו החלה במשבר הרוחני של המסורת הדתית אל מול האמנציפציה, עברה דרך ההשכלה היהודית, נמשכה בזרמים המודרניים ביהדות במוצת המאה התשע-עשרה, ועל גבם צמחה השקפת העולם הציונית. הפרק מתאר את הביטוי התמציתי של הזהות הישראלית במגילת העצמאות ואת גילוייה במבנה הכללי של מערכת הלימודים במגזר הממלכתי.

בהמשך, ארבעה פרקים מתארים את משנותיהם של ארבעה הוגי דעות בולטים בציונות הרוחנית – מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, אחד העם, מרטין בובר ואהרן דוד גורדון – ומאירים את תרומתו של כל אחד מהם להשקפה ישראלית ערכית.

פרקים אלה עוצבו מִבנית על פי הנחת עבודה מתודית הגורסת שִׁתְּבִים מושפעים מתולדות חייו של ההוגה שחיברם, מאירועי התקופה ומהתרבות שבה הוא התחנך והתפתח. לפיכך נקטתי גישה משלבת: על רקע משבר היהדות בעת החדשה מוצבת סקירה ביוגרפית קצרה של ההוגה בזיקה אל קטעי מובאות מתוך הגותו וניתוחם. הטקסטים מכתבי ההוגים הובאו באריכות

כדי לאפשר לקורא להכיר את שפתו, את רעיונותיו ואת הלך מחשבתו של כל אחד מההוגים שצינו. כך נחשפת הדרמה הפנימית שהתחוללה בנפשו, בצד האידאולוגיה שפיתח בתהליך הגיבוש של זהותו הציונית. גישה מתודית זו מומלצת על ידי אליעזר שביד, ואלה דבריו:

מן הדיון במשנותיהם של מ"י ברדיצ'בסקי וי"ח ברנר יש ללמוד כי המפתח להבנת דרכי ההתמודדות עם האתגר של משבר הזהות היהודית היא הביוגרפיה האישית. כל פתרון שהוגי דעות הציעו היה למעשה מיצג של צורת התנסות והתמודדות אישית במשבר עצמו. ההתנסות מצאה את פורקנה בפעילות וביצירת חיים שאפשר לראות בהם דגם חלקי או מקיף של התרבות המבוקשת.

(שביד, 1995: 184)

הצגת משנותיהם של ארבעה הוגים בספר אחד יוצרת קושי, בשל הכורח לצמצמן ולתת רק את עיקרי דבריהם. משנתו של כל הוגה משולה לים של חומר שנוצר במשך עשרות שנים, וקשה לכלוא את כולן באגם קטן, קרי בספר משותף. נוסף לכך היה עלי להקצות מקום של כבוד לספרות האקדמית - הרעיונית והמחקרית - בתחום המחשבה היהודית והכללית, אשר אף היא שימשה תשתית לספר. תקוותי היא כי ספר זה יעורר בקורא רצון לעיין ביקר הרחבה בהגות המקורית ובספרות המחקרית הדנה בה. דומה כי ניחוח של רנסנס ציוני-רוחני עולה ומתפשט בציבוריות הישראלית.

הבחירה בהוגים אלה נעשתה משני טעמים השלובים זה בזה: הראשון, כאמור, מרכזיותו של ההוגה כמשפיע על עולם הרוח הציוני, והשני - תרומתו הייחודית להעמקה באידאה מרכזית. אמנם במציאות אין אידאות בודדות אלא כולן שלובות זו בזו, ברם כך אפשר לארגן את המידע במבנה הגיוני, המאפשר הן העמקה בממד אידאי מסוים והן שילוב של האידאות לכלל השקפה שיטתית בהירה.

לפי הסדר הרעיוני-היסטורי, הגותו של אחד העם - שהתמקדה באידאת הצדק - קדמה לזו של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, שהגיב לכתבי אחד העם וטען שחירות חשובה מאידאת הצדק. גם במציאות ההיסטורית, הדיון בערך הצדק קדם לדיון בערך החירות, כגון בדיני עבדות. בדומה לכך, הגותו של א"ד גורדון קדמה לזו של מרטין בובר. אולם פרקי הספר סודרו על פי הסדר הערכי

שהציבה המהפכה הצרפתית - "חירות, שוויון, אחווה". אידאת החירות דוגלת בייחודו של כל פרט ובזכותו לחיים אותנטיים. אידאת השוויון מוסיפה את תביעת הצדק והשוויון העקרוני בין כל בני החברה. צירופן של אידאות אלה תובע את "השוויון למרות השונות". מצב זה מאפשר לבני החברה להתקיים בדרך של "קִיָּה ותן לחיות", ועל המדרגה שמעליהן ניצבת אידאת האחוה, המועלית בהגותו של מרטין בובר והיוצרת זיקות מפרות ומחויבות הדדית בין השונים. הגותו של אהרן דוד גורדון מוסיפה על גבי מדרגת האחוה ההדדית את מדרגת האהבה, המאופיינת בהתמסרות של נתינה לקהילה.

בפרק האחרון מוצגת השקפה אינטגרטיבית האורגת את ערכי-העל במשנותיהם של ההוגים הללו ליריעה רעיונית אחת. פרק זה הוא שיאו של הספר, שכן הוא מציע מתווה להשקפת עולם ישראלית-רוחנית. השקפה כזו משמעה היתוכם של ערכי-על יהודיים-דמוקרטיים, המזכרים בליבה של מגילת העצמאות, לכלל השקפה רוחנית מאחדת הקרויה "מדרג האנושיות".

מבנה הספר גובש הן מתוך גישה כרונולוגית – מהציונות אל הישראליות – והן מתוך רצון לאפשר לקורא לעיין ישירות בדברי ההוגים עצמם. עם זאת, לקורא המעוניין להתמקד בהשקפה החדשנית המוצעת, אני ממליץ לקרוא את הפרק האחרון מיד לאחר הפרק הראשון כדי שיוכל להעריך כל אחד מפרקי ההגות כשלב ב"מדרג האנושיות".³

קריאה טובה של הגות נעשית מתוך דו-שיח עמה – העלאה של שאלות, חיפוש מענה בטקסט ונכונות להיות מושפע ממנו כמו גם לחלוק עליו. אני מקווה כי כך "ירדו" ההוגים מהשלטים של שמות הרחובות אל הרחובות התוססים כדי "להנחותנו דרך". הזהויות המודרניות המוצעות בספר, וכן זהויות אחרות שלא נכללו בו בשל קוצר היריעה, ראויות לעיין מעמיק מצד כל הומניסט, בין חילוני ובין דתי.⁴

אם אכן ספר זה ינחיל לקוראיו הערכה והוקרה כלפי ההוגים של הציונות הרוחנית, אומר בסיפוק רב – דייני.

3 פיתוח "מדרג האנושיות" ותיאור ההתחנכות לאורו יעמדו במרכזו של ספרי הבא.

4 על הראייה הקוק, ההוגה הבולט בזרם הציוני-דתי, ראו דעה שונה מהמקובל: גרבר, תשס"ד.

אם מתוך כך תתעורר בלב מי מהקוראים דרישה טבעית לסייע בהכללת השקפותיהם של הוגים אלה במערכת החינוך הממלכתית – הרי זו טובה כפולה. אם מי מהם יעשה אוזנו כאפרכסת להקשיב לקולות השונים כדי לבחור מתוכם את הנימה המתאימה לאישיותו, ואם יבחר להתמודד עם "מדרג האנושיות" המוצע בספר או ליצור לעצמו דרך מקורית משלו – הרי זו טובה כפולה ומכופלת.

אם הקוראים יתעוררו להקנות השקפה ישראלית כמתווה לעיצוב דמותו הראויה של בוגר מערכת החינוך הכללית – ייווצר במדינתנו ברבות הימים אורח חיים רוחני, יהודי-ציוני-דמוקרטי, והיה זה שכרנו.

לסיום, ברצוני להודות לכל אלה שסייעו בכתיבת הספר ובהוצאתו לאור: תודה לפרופ' אליעזר שביד על שיחותיו עמי במהלך כתיבת הספר. הערכתי לד"ר חנוך בן-פזי על קריאתו המקיפה ועל הערותיו המחכימות אשר תרמו לשדרוג הספר.

תודות מקרב לב להוצאת הספרים של מכון מופ"ת, בראשות ד"ר יהודית שטיימן, על המאמצים להפיק את הספר במיטבו: לעורכות הספר - לאה רוזנצווייג-כהן, יהודית ידלין ורחל רוקח - אשר שיפרו בקריאתן המדוקדקת את זרימת התכנים, את איכות ההבעה של הרעיונות ואת הדיוק הלשוני; לגרפיקאית מאיה זמר-סמבול על העיצוב הבהיר של הספר ועל ההקלדה הסיזיפית של כל התיקונים שנדרשו.

לגרפיקאי הראל שיניאק על עיצוב הכריכה היפה. לרעייתי מיקי, ולילדיי עדן ומעיין, על אהבתם ועל תמיכתם בי במהלך השנים הרבות שבהן נכתב הספר.

הערות והארות יתקבלו בברכה.

ד"ר ראובן גרבר